

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՕՇԱԿԱՆԻ 1286 Թ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
 «ԲԵԹՈՒԲԱՐ»
 ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԸ

Կորյունի տեղեկությամբ՝ «անդէն ի նմին ամի (իմա՝ 439-ին), լնտ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ, լինէր հանդերձ սրբով վարդապետան քանակն Հայոց յԱրարատեան ի Նոր քաղաք, և նովին հոգեկրօն վարուք հասանէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումն՝ լնտ սակաւ ինչ ատուրց հիւանդութեանն լերեքտաներորդոն ամսեանն Մեհեկանի»¹: Հայոց Մեծաց հազարապետ Վահան Ամատունին և Հմայակ Մամիկոնյանը, «հանդերձ աշխարհական ամբոխի, սաղմոսիք և օրհնութեամբ և հոգևոր ցնծութեամբ, կանթեղօք վառելովք և շահիք բորբոքելովք և խնկօք բուրելովք և ամենայն լուսաճաճանչ զնդին, և այնու խաչանշան լուսաւոր յառաջախաղաց նշանան յՉականն ելանէին, և անդ ի մարտիրոսարանն մատուցեալ, զօրինաւոր յիշատակն կատարեալ, ապա նշանն աներևոյթ լինէր, և նոքա յիրաքանչիւր դառնային տեղիսն»²:

Ըստ վարքի ընդարձակ խմբագրության, հուշարկավորությունից երեք տարի անց՝ «յաշողեցան Վահանայ Ամատունոյ քրիստոսաւեր փութով խորան սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիմօք քանդակելովք, և ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստն յօրինեալ... և ամենայն սրբովք ի միասին զումարելովք զմարմին խաչակրօն վկային Քրիստոսի՝ երանելոյն Մաշթօցի ի հանգիստ խորանին փոխէր»³: Վարքի համառոտ խմբագրությունը (Գ) երեք տարվա փոխարեն տալիս է երեք ամիս, իսկ Ամատունու կառուցածը կոչում «տաճար փառաց անուանն Աստուծոյ»⁴, ուր՝ «ի տաշածոյ վիմաց սքանչելապէս յարինեալ խորանս և զեղեցկապէս կազմեալս և անդ ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստն առնել...»:

Ինքնին հասկանալի է, «տաճար փառաց»-ը երեք ամսում կառուցելիք չէ, ուստի կա՛մ պիտի սրբագրել ըստ ընդարձակ տարբերակի՝ «լնտ երից ամաց անցելոց».

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտօցի: Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջարկուով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի: Երևան, 1941, էջ 92 (զլ. ԻԶ): Վերջին հրատ. տե՛ս Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտօցի: Աշխատությանը՝ ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի: Երևան, 1994, էջ 104-105: Այս հրատարակության մեջ մեզ հետաքրքրող դրվագն ստացել է ի՛նչ համարը:

² Անդ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտօցի, էջ 125:

կա՛մ «տաճար»-ի փոխարեն «խորան»-ը նախընտրել՝ սուրբգրական «վրան» (տաղաար) նշանակությամբ: Բնագրագիտական-տերմինաբանական քննությունն ավելորդ է, որովհետև խոսքը վերաբերում է մինչև Առաքել Դավրիժեցու օրերը պահպանված և Փիլիպոս Կաթողիկոսի (1633-1655) հոգածությամբ նորոգված կառույցին: Ահա Առաքել Դավրիժեցու նկարագրությունը. «Այլ և զհույակապ և զլայնամիտս և զբարձրաբերձ տաճար փառացն Աստուծոյ, զհանգստարան մեծի վարդապետին սրբոյն Մեսրոպայ այնորիկ, որ եզիտ զգիրս Հայոց, որպէս և բանք պատմութեան նորա ճառեն, թէ տարեալ հանգուցին զնա ի գիւղն, որ անուանի Օշական. արդ այս տաճար հանգստարանի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին ի վաղ ժամանակաց բովանդակ տամիքն փլուզեալ իջեալ էր, և միայն աագ խորանն էր մնացեալ ծածուկ, և ի ժամանակս կաթողիկոսութեան իրոյ սուրբ հայրապետն Փիլիպոս սկսաւ զայն ևս նորոգել, որ և կատարեաց բազում ծախիք և աշխատութեամբ, խրատեալ քարի և մածուցեալ կրով մինչև աւարտեաց գրովանդակն ի թուականիս մերոյ ՌՂԴ, ի փառս Աստուծոյ»⁵:

Լրացուցիչ տեղեկությունների բացակայության պատճառով չենք կարող ասել, թե իր հիմնարկության օրից մինչև 1645 թ. այս նորոգումը Ամատունու կառուցած տաճարը (կամ խորանը) ինչ փոփոխություններ է կրել կամ՝ արդյո՞ք ունեցել է Փիլիպոս Կաթողիկոսի նորոգությանը նախորդած վերականգնման մեկ այլ շրջան: Կարող ենք վստահ լինել սակայն, թե այն հեղինակավոր կենտրոն էր իր գոյության ողջ ընթացքում: 607 թ. Դվինի ժողովի մասնակիցների թվում է Օշականի վանահայր Խոսրովը⁶: Եկեղեցին կանգուն էր և իբրև աղոթարան լիարժեք գործում էր նաև XIII դարում: Այս եզրակացությունը հենվում է կառույցի տարբեր մասերում, մասնավոր՝ ներքուստ, մինչև և անցյալ դարի 40-ական թվականները պահպանված և Հովհ. Օահխաթունյանցի վերծանությամբ հրատարակված հինգ արձանագրության գոյության փաստով, որոնցից չորսը փորագրված են 1285-1295 թվականների միջոցին⁷: Ցավոք, 1875-1879 թվականների արմատական վերանորոգումների ընթացքում պահանջվելիք զգուշավորություն չի ցուցաբերվել, և եղած արձանագրությունները մնացել են ծեփի տակ կամ նույնիսկ՝ ոչնչացել:

Նշված հինգ արձանագրություններից այստեղ մեզ զբաղեցնողը «ի հիսիսային հիման կամարին սեղանոյ յարևմտեան ճակատոս» գտնվող ու 1286 թ. գրվածն է: Ահա նրա տեքստն ըստ Հ. Օահխաթունյանցի վերծանության. «Ի թուին եօթն հարիւր երեսուն և հնգին (1286) ողորմութեամբն Աստուծոյ և հրամանաւ պարոն Սահմարինին (կարդա՛ Սահմադինին), ես՝ Ստեփաննոս ձեռնադրս և վահրամ քեթոբարս... թողաք զՅօշականու քահանայից զինչ, որ հարկ կայր այգւոյ, բամբակի... և ժամհարին՝ յիշատակ Հոգոց մերոց և ամուսնաց: Եւ սոքա խոստացան

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց: Աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանյարյանի: Երևան, 1990, էջ 284-285:

⁶ Տե՛ս Ուխտանես Եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց: Վաղարշապատ, 1871, էջ 64:

⁷ Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ: Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու Եպիսկոպոսի Օահխաթունեանց Օահրիարցոյ՝ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի: Հատ. Բ, Էջմիածնի, 1842, էջ 76-81 (§ 398):

ի տարուչն Գ. Ժամ յաւոր ծննդեանն. Բ. Ստեփաննոսա, Ա. Վահրամայ: Ով որ ժամանակաց խափանել ջանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է և մեր մեղացն պարտական է»⁸:

Պարոն Սահմադիւր, որի հրամանն են կատարում ձեռնավոր Ստեփաննոսն ու քեթորար Վահրամը, վիմագիր ու պատմողական բազում աղբյուրներից քաջ հալտնի XIII դարի երկրորդ կեսի գործիչ է, մոնղոլ խաների հովանավորությունը շահած Անիի երեք տիրակալներից մեկը, որը 1261 թ. գնեց Մրենը⁹, 1264-ին Երևանը¹⁰, ավելի ուշ՝ Օշականն ու այլ բնակավայրեր Այրարատում, Ծիրակում, Քաջբերունիքում և այլուր: Նորօրյա այս մեծատունը սեփական հորինվածքով պալատ ու պարտեզ է շինել, 10 տարում առ այդ ծախսելով 40.000 դուկատ: Մրենի մեկ այլ՝ 1273 թ. արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Սահմադիւրն նույն Մրենում ու Օշականում գտնվող՝ Արշուտիհի վանքին պատկանող այգիները ազատել է Օշականի եկեղեցականները շարունակել են վճարել հարկերը և միայն 1286-ին ազատվել այգու, քամբակի բոլոր հարկերից («զինչ որ հարկ կայր»): Ի դեպ, Օշականի եկեղեցու մյուս երեք արձանագրությունների մեջ ևս խոսքը հարկերի թեթևացման մասին է: 1288-ին Սահմադիւրը թողել է «զՅՕշականո զհացի և զդարմանի զշարիատն՝ զՎերի և զՆերքի գամէն հանդի»¹², այսպես պարոնի համաձայնությամբ ամիրա Գեշմարդն ու Հավիկ ձեռնավորը զիջել են Օշականի ու Մրենի այգիներից ձեռնավորի օգտին գանձվող հարկը՝ «զինչ որ կայր»¹³: Մի քանի տարի անց, 1295-ին, Սահմադիւրի թոռ, պարոն Ամիրբեկի որդի Բեսութան Օշականն ազատում է (ցյուղն ու վանորայք միաժամանակ) «դէսարայ» կոչվող հարկից:

Տակավին ճշգրտելիք է, թե այս հարկը ինչ է իրենից ներկայացնում, բնածերքով է գանձվում, թե՞ փոխարժեքով և ի՞նչ հարաբերությամբ¹⁴, բայց հարկերի այս շարունակական թեթևացումը ամենևին բարեկեցության ան չի պայմանավորում: Միշտ հակառակը. այդ նշանակում է, թե մոնղոլ Հուլայդու (1256-1265), Աքաղա (1265-1282), Թեգուդար (1282-1284), Արղուն (1284-1291) և Քելխուտա (1291-1295) իշխանների օրոք տնտեսական ճգնաժամը գնալով խորացել է (հայ-վրացական զորքերը անընդմեջ պատերազմական գործողությունների էին մասնակցում, աշխարհագիրների արդյունքում հարկերը ծանրացել էին, ցանքատարածությունները կրճատվել և այլն)¹⁵:

⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

⁹ **Н. Орбели**, *Надписи Мрена*, («Հայագիտական հետազոտություններ», Ա): Երևան, 1974, էջ 41-42:

¹⁰ **Կարո Ղաֆադարյան**, Երևան. միջնադարյան հուշարձաններ: Երևան, 1975, էջ 137:

¹¹ **Н. Орбели**, *ճշվ. աշխ.*, էջ 39:

¹² Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., էջ 78:

¹³ Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁴ Հմմտ. **Հակոբ Մանանդյան**, Երկեր, Գ: Երևան, 1977, էջ 295:

¹⁵ Հմմտ. **Հայ ժողովրդի պատմություն**, Բ. III: Երևան, 1976, էջ 620-668: Նաև՝ Իվ. Զավախիշվիլի,

Օշականի արձանագրություններում հիշատակվող վարչական տերմինները հայտնի են այլ աղբյուրներից ևս (ամիրայ, ձեռնատր...) և մասնագետների կողմից հանգամանորեն քննարկված են (Ն. Մառ, Գ. Հովսեփյան, Հ. Մանանդյան, Լ. Խաչիկյան, Ս. Հակոբյան, Բ. Առաքելյան, Ս. Ավագյան)¹⁶: Վկայված են նաև այդ պաշտոնյաների օգտին գանձվող հարկերը՝ ամիրահակ, ձեռնավորահակ: Սակայն այդ նույնը ասել չենք կարող «Քեթոբարի» վերաբերմամբ, որ գիտությանը հայտնի է միայն Օշականի 1286 թվականի արձանագրությամբ: Հր. Աճառյանի տված ստուգաբանությամբ այն պարսկերեն *Kütüval-բերդապահ բառն է*¹⁷, որի հետ համաձայն է Ստ. Մալխասյանցը¹⁸, մինչդեռ Հ. Մանանդյանն այդ ստուգաբանությունը քիչ հավանական է համարում և առաջարկում է այն բխեցնել արաբերեն «քաթիբ» (գրագիր, քարտուղար) տերմինից¹⁹: Լ. Խաչիկյանը վկայակոչում է Հ. Մանանդյանի մեկնաբանությունը և համաձայնվում նրա հետ²⁰:

Մեր համոզմամբ՝ առկա ստուգաբանություն-բացատրությունները բավարար չափով հիմնավորված չեն:

1) Օշականում XIII դարում գործող բերդ-ամրոց չկար, ուստի և բերդապահի մասին խոսք չպետք է լինի: Եթե անգամ բերդ և բերդապահ լիներ, նա առնչություն չպիտի ունենար եկեղեցու սպանավորների հետ, որ նրանց ազատեր հարկերից: Ուրեմն՝ *Kütüval*-ից բխեցնելը արդարացված չէ:

2) Հարկացուցակներ կազմող մոնղոլական գրագիր-քարտուղարները, կիրակոս Գանձակեցու և Գրիգոր Ակնեցու (Մաղաքիա արեղայի) վստահելի հաղորդմամբ, ոչ թե քեթոբար, այլ «բիթիկչի» էին կոչվում²¹: Դիվանական և տեղական գրագիրներին տարբերակելու և վերջիններիս «քեթոբար» կոչելու Հ. Մանանդյանի վարկածը հիմնավորված չէ: Ընդ սմին, դպրի ու դիվանադարի համար հայկական աղբյուրները զիտեն նաև «ծիկնապար, resp. ծիզնոբար» տերմինը²²:

3) Վիմագիր ու վավերագիր բազմաթիվ աղբյուրներում, ուր այս կամ այն բնակավայրի կապակցությամբ խոսվում է ձեռնավորների մասին, իրև կանոն

¹⁶ Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, ЗВО, т. III. СПб, 1903, стр. 83; նույնի՝ Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища. Л.-д.-М., 1934, стр. 42. Գ. Հովսեփյան, Ձագավանքի ժողովը, «Ծողակաթ»: Էջմիածին, 1913, էջ 34-35, Հակոբ Մանանդյան, ճշվ. աշխ., էջ 283-323: Լ. Խաչիկյան, XIV-XV դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, թիվ 1, էջ 111-112: Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. I: Երևան, 1957, էջ 415-418: Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում X-XIII դդ., հրատ. 2: Երևան, 1964, էջ 130-131: Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն: Երևան, 1978, էջ 163-164:

¹⁷ Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, IV: Երևան, 1979, էջ 568:

¹⁸ Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, IV: Երևան, 1945, էջ 568:

¹⁹ Հակոբ Մանանդյան, ճշվ. աշխ., էջ 262, ծան. 5:

²⁰ Լ. Խաչիկյան, ճշվ. աշխ., էջ 112:

²¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն: Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի: Երևան, 1961, էջ 275, Մաղաքիա Արեղայ, Պատմություն ազգին նետողաց: ՍՊԲ., 1870, էջ 45:

²² Ստ. Օրբելեան, Պատմություն նախնացի Սիսական: Թիֆլիս, 1910, էջ 354:

Արանց հետ հիշատակվում են գեղջավազները, որոնց իմացությամբ կան համաձայնությամբ է տեղի ունենում տեղի բնակչության հարկային բեռի թեթևացում-ծանրացումը: Այդ պաշտոնյան (գեղջավազը) աղբյուրներում հիշատակվում է մի քանի անվանումներով՝ տանուտեր, դեմաթար, առաջնորդ, ավազ, գեղջավազ, քյոխվա, ռայխս²³: Օշականի արձանագրության մեջ ձեռնավորի հետ միասին Սահմադիցի հրամանը կատարող վահրան քեթորարը գյուղի տանուտերը, ավազը պիտի լինի: Եվ հիրավի՝ «քեթ»-ը պարսկերեն տերմին է և «տուն», «գյուղ» է նշանակում, առկա է հայագիտությանը ծանոթ պարսկերեն «քեղխուդա» (գեղջավազ) տերմինի կազմում: Այն հանգում է պահլավական «քատակ» բառին, որից նոր պարսկերենում ունենք «քադե»-տուն, բնակարան, բնակատեղի²⁴:

«Քեթորարը» կազմությամբ կատարելապես «ծիզնորարի» նմանակն է. «ծիզնի» (զիր) + որա (-ություն) + ար = գրագիր, քարտուղար. քեթ (գյուղ) + որա + ար = գեղջավազ, տանուտեր²⁵:

Այսպիսով, «քեթորար» վարչական տերմինը կազմվել ու գործածվել է վրաց թագավորության շրջանակում վրացերեն լեզվի նորմերով և արձանագրվել Օշականի 1286 թ. փիմագրում: Այն լրացնում է հայկական աղբյուրներում գործածված վրացական տերմինների շարքը՝ «Մեղունա» (Քանաքեռ)²⁶, «Բալախահակ» (Գառնի)²⁷, «Միզնորար» և «Քեթորար»:

²³ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Սոցիալ-տնտեսական բովանդակության արձանագրություններ և դիտողություններ, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության»: Երևան, 1971, էջ 73-78, Ս. Ա. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 163-164, Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 112-115:

²⁴ Գ. ր. Մահամմեդ Մոսին, Պարսկերեն բառարան, մասն III: Թեհրան, 1985, էջ 4919-4921 (պարսկերեն):

²⁵ -ար վերջածանցի մասին տե՛ս. А. Шанидзе, Два джано-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках. Տե՛ս հեղինակի «Վրաց լեզվի կառուցվածքի և պատմության հարցեր» վրացերեն գրքում: Թբիլիսի, 1957, էջ 20-24: Պարսկերեն քեղ (տուն, գյուղ) բառի և նրանով կազմված բառարարդումների մասին (ներառյալ հունարենի կուտեպանը) տե՛ս Н. Марр, Физиолог, СПб., 1904, стр. 76; հմմտ. В. Н. Бенетевич, Три антийские надписи XI века, Пб., 1921, стр. 27-28.

²⁶ П. М. Мурадян, Грузинский административный термин мегуинэ в армянской надписи из Канакера. (Материалы первого международного картвелогического симпозиума). Тбилиси, 1988, стр. 167-174.

²⁷ Б. Н. Аракелян, Гарни, II, Ереван, 1951, стр. 84; հմմտ. հատ. III. Երևան, 1962, էջ 45: